

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

032 Історія та археологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

**РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА НАУКИ В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В
ДОБУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГА ЧВЕРТЬ
XVIII – XIX СТ.**

студента Рощина Ігоря Володимировича

Науковий керівник – Ю. М. Давиденко,
к. іст. н., доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин

Рецензент – М. В. Потапенко,
к. іст. н., доцент кафедри історії України;

Рецензент – А. Г. Бровко, к. іст. н. кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин

Допущено до захисту _____

В.о. завідувача кафедри _____
к. іст. н., доц. каф. всесвітньої історії та
міжнародних відносин Ю. М. Давиденко

Ніжин – 2023

Зміст

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	6
РОЗДІЛ 2. Соціально-економічне становище чеських земель в імперії Габсбургів XVIII-XIX століття.....	12
РОЗДІЛ 3. Розвиток чеського національного відродження другої чверті XVIII-XIX століття: передумови, цілі, розвиток, досягнення.....	29
Висновки.....	49
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	54

Вступ

Актуальність дослідження. Національно-визвольна боротьба чеського народу відіграла важливу роль в історії Чехії, у її подальшому національно-культурному розвитку. На сучасному етапі українсько-чеських відносин зростає науковий інтерес та кількість досліджень, присвячених процесам національного Відродження.

Феномен національного Відродження Чехії та відновлення державотворчих традицій становить значний науковий інтерес у контексті дослідження культурно-національного та етнополітичного розвитку народів і держав сучасного європейського континенту. Історія чеської державності демонструє модель багатовікового міжнаціонального співіснування чеського етносу з поліетнічним контингентом колишньої Австро-Угорської імперії.,

Актуальним дане магістерське дослідження є тому, що процеси відродження XVIII-XIX століття проходили у чехів на широкому історичному тлі пробудження народів Європи, революційного піднесення, національного пробудження багатьох слов'янських народів. Саме впродовж періоду 1770 - 1918 рр. були закладені підвалини довготривалого збереження національно-культурної специфіки чеського населення Австро-Угорської імперії Габсбургів, що в результаті завершилось здобуттям незалежності, та принципи його співіснування в єдиній державі з домінуючою німецькою нацією, а також виникли міцні взаємозв'язки чеського етносу із іншими слов'янськими етноспільнотами і країнами, в т.ч. українсько-чеські.

Актуальність дослідження визначається ще й тим, що для України Чехія є досить близьким сусідом, що зумовлює необхідність поглибленого дослідження її історичного минулого.

Хронологічні рамки магістерської роботи охоплюють період з другої чверті XVIII ст. і майже все XIX століття.

Об'єкт дослідження: культурно-національний рух чехів як чільний фактор їх національного відродження другої чверті XVIII-XIX століть.

Предметом наукового дослідження є процес культурного відродження та розвиток освіти на теренах чеських земель.

Мета даного магістерського дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу джерел, наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених, застосовуючи аналітично-критичний підхід до опублікованих документів, розкрити характерні особливості культурно-національного розвитку і та становлення освіти в контексті національного відродження Чехії другої чверті XVIII ст. - XIX ст.

Реалізація мети вимагає вирішення наукових завдань роботи, а саме:

-проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;

-висвітлити процеси становлення і зростання рівня національної свідомості, зміни етнічної ментальності: національної ідентифікації, культурної, ідейної, політичної і організаційної консолідації нації;

-розкрити характерні риси і специфіку чеського національного Відродження другої чверті XVIII - початку XIX століття на фоні загальноєвропейських процесів;

-виділити соціально-економічні, національно-культурні чинники активізації чеського національного відродження;

-дослідити розвиток освіти в чеських землях в контексті культурно-національної діяльності.

Територіальні межі дослідження охоплюють північно-західні території Австрійської імперії Габсбургів, тобто етнічні землі Чехії, які в ХУІІІ-ХІХ століттях входили до складу даної держави.

Методологічну основу роботи складають базові принципи історизму та об'єктивності, які реалізуються за допомогою традиційних методів дослідження: проблемно-хронологічного, порівняльного структурного і ретроспективного.

Наукова новизна полягає в наступному:

Здійснений комплексний і системний конкретно-історичний аналіз

соціально-економічного становища чеських земель в імперії Габсбургів та процесу чеського національного відродження другої чверті ХУІІІ-ХІХ століття, розкрито процес розвитку освіти в чеських землях в контексті заснування “Чеської Матиці” та значення її діяльності для чеського національного державотворення.

Практичне значення одержаних результатів. Вивчення процесу етнічного відродження і культурно-національного руху чехів та розвитку освіти становить теоретичний і практичний інтерес з погляду дослідження історії слов'ян.

Апробація результатів дослідження. Зміст, основні положення та наукові результати обговорювались на засіданні кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Публікації. Основні положення роботи викладені у науковій публікації: «Вісник студентського наукового товариства» (м. Ніжин, 2023р.)

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків (69 сторінок основного тексту), списку використаних джерел та літератури (81 позиція).

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

Утвердження незалежності Української держави сприяло фундації власне української історіографії. Одним із актуальних завдань, що постало перед українськими дослідниками, створення об'єктивної, незаідеологізованої історії Чеських земель як однієї із європейських держав, що належить до словянської спільноти, і пройшла схожий з Україною шлях від культурного і національного відродження до утвердження незалежності. До нашого часу не подолані всі нашарування, штампи та радянські стереотипи у розкритті причин, перебігу та наслідків чеського національного відродження та розвитку освіти, що були притаманні радянській історіографії.

Проблема чеського національного відродження знайшла своє відображення у сучасній українській історіографії. Хоча треба відзначити, що вітчизняна історіографія досить багато вже зробила на шляху вивчення проблематики не лише чеського національного відродження, а й національних відроджень інших словянських народів.

Славістична тематика є основним напрямком наукових розвідок таких вчених як В. Чорній [34], Л. Зашкільняк[31, 32], М. Кріль [33,45], М. Крикун [29].

Львівський національний університет імені Івана Франка є однією з небагатьох вищих шкіл України, які мають особливо сприятливі умови для розвитку славістики. Тут немаловажну роль відіграють такі фактори, як особливості історичного розвитку Галичини, упродовж століть тісно пов'язаної з західно- і південно-слов'янськими землями - польськими, чеськими, словацькими, сербськими, хорватськими. Галичани, передусім їх освічена верства, як правило, володіли, кількома мовами, що давало їм змогу уже з початку XIX ст., коли розпочалося слов'янське національне Відродження, читати польські, чеські та німецькі наукові праці, художні твори, часописи і завдяки цьому бути обізнаними з життям своїх європейських, у тому числі і слов'янських сусідів. Немаловажне значення має

і та обставина, що у львівських архівах, бібліотеках та музеях зберігаються неоціненні скарби - рукописи, книги, комплекти журналів та газет, твори мистецтва, картографічні та інші матеріали, що стосуються історії як окремих західно- і південнослов'янських народів, так і всього слов'янства, а також міжслов'янських взаємин.

За часів існування СРСР славістичні дослідження, які здійснювались у так званих союзних республіках, у тому числі в Україні, були лише складовою частиною радянського слов'янознавства. І лише на початку 1990-х років, після проголошення незалежності України, постало питання про необхідність творення власної національної славістики, а це вимагало глибокого переосмислення попередніх набутоків та визначення напрямів і пріоритетів її подальшого розвитку.

Загальновідомий той факт, що на шпальтах збірника «Проблеми слов'янознавства» було опубліковано низку статей про наукову діяльність українських і зарубіжних славістів.

Відомо, що за часів комуністичного режиму практично усе, що стосувалося публікацій вітчизняної історії в контексті міжнародних контактів українських середовищ та окремих діячів (особливо національно-патріотичного спрямування) піддавалися суворому контролю [78].

Можемо відзначити наукових доробок, присвячений розвитку чеської культури та освіти кінця XVIII - першої половини XIX ст., які опублікував за останні десятиліття львівський професор Михайло Михайлович Кріль [33,45]. Цінність даних розвідок в тому, що вони базуються на значному комплексі вітчизняних та зарубіжних джерел.

Констатація нового історичного фактажу запровадження його до наукової сфери, без сумніву, сприяло розвитку слов'янознавства в Україні. На сьогоднішній день у вітчизняній історичній літературі існують як правило фрагментарні відомості про просвітницьку роботу чеських "будителів". М. Кріль присвятив низку статей освітній діяльності персоналіям національного Відродження в Чехії в зазначений період. В науковій спадщині вченого

привертають увагу роботи про Й. Добровського, В. Дундера, Ф. Палацького, Ф. Ржегоржа та ін.

На окрему увагу претендує біографічний довідник, присвячений чехам Галичини [9]. У ньому зібрана інформація про культурно-просвітницьку діяльність еліти чеських земель. У цьому довіднику М. Кріль опублікував 40 біографічних нарисів, присвячених діячам чеської культури, науки та освіти.

Відзначився своїми статтями Є.Бевзюк [70,79], який досить детально розглядає в своїх наукових роботах окремі аспекти чеського національного відродження.

Аналіз праць з даної проблеми свідчить, що українська історіографія знаходиться ще на стадії становлення та теоретичного обґрунтування всіх причин, проблем та наслідків пов'язаних з чеським національним відродженням.

Якщо говорити про західну історіографію, присвячену питанню даного наукового дослідження, то потрібно сказати, що думки зовсім неоднакові.

У першій половині 1990-х років, в новій атмосфері демократизації Центральної Європи, з'являється хвиля робіт, присвячених проблемам національної ідентифікації. Книгою, що представляє безперечний інтерес для вельми широкого кола дослідників, стала монографія Р.Пінсента «Питання ідентифікації» [13], яка зачепила найширший спектр проблем. Ця праця стала однією з перших, опублікованою англійською, присвячену чеським (і частково, хоча і в меншій мірі, словацьким) сюжетам. У ній аналізуються різні аспекти чеської та словацької національної самоідентифікації. Сама структура книги нагадує скоріше збірку окремих статей, ніж монографію, об'єднану єдиною темою і наскрізною лінією дослідження.

Проте, у вельми цікавій манері автор показує елементи «ментальності слов'ян» у поглядах таких фігур чеської історії як Т.Г.Масарик, Ян Паточка. Історик підкреслює вплив німецького філософа XVIII століття Йоганна Готфріда фон Гердера на ряд чеських мислителів[14]. Суть ідей Гердера полягала в тому, що доля була несправедлива до слов'ян не тільки тому, що

«вони займають більше місця на Землі, ніж в історії людства», але також і тому, що їхні сусіди, особливо німці, завжди були більш агресивні. Особливу групу по проблемі національного відродження становить власне чеська історіографія.

Чеський музей в Празі, оснований на початку XIX ст. розпочав друкувати часопис, що невдовзі став трибуною для дискусій науковців. У 1827 р. став видаватися «Журнал Чеського музею» чеською та німецькою мовами. Перетворившись на перший періодичний орган дослідників національної історії, цей журнал сприяв підвищенню рівня їх досліджень. Невдовзі центром з видавництва наукової літератури стала просвітницька організація “Матица чеська” [39].

У міру наближення революції 1848 р. посилювалася соціальна і політична значимість історичної науки, зростала її вплив на інші сфери суспільної свідомості. Видавалися фундаментальні збори джерел. При Чеському музеї було створено Археологічне товариство, яке в 50-ті роки XIX ст. почало випускати спеціальний журнал «Археологічні пам'ятки».

Фундація історичної науки на чеських землях співпала із періодом просвітництва. Тому Г. Добнер, Ф.Пелцл, І.Домбровський є засновниками даної течії історіографії [13].

Одним із яскравих представників романтичного напрямку історіографії був Ф.Палацький [17] - визнаний ідеологом Чеського Відродження. Його історична спадщина є фундаментом для піднесення національного руху та утвердженні національної свідомості чехів через героїзацію ідеологів гуситського руху.

Ключову роль в генезі історико-соціологічного напрямку та вивченню проблеми національного відродження мав Т.Г.Масарик [51]. Значну увагу перебігу національно-визвольної боротьби в XIX ст. в контексті революційних подій у Європі приділяв В. Жачек [51]. У свою чергу ряд дослідників констатують факт, що національне Відродження в Чехії співпадає з процесом промислової революції на теренах Східної Європи [59]. Найбільш знаковою

роботою И. Кочи є «Чеське Національне Відродження».

Внесок чеської буржуазії в розвиток освіти та культури в XVIII - XIX ст. розглядається в публікаціях в періодичних виданнях, зокрема, у «Збірнику до історії XIX та XX століть» [16].

В період після 1968 р. чеська історична наука «повернулася обличчям» до багатовекторності та плюралізму, при цьому історики відійшли від догматів марксистської методології. До наукового обігу було повернуто історичну спадщину імміграційних істориків. Власне кажучи, дослідники створили науковий центр по вивченню історії по вивченню історії чеських земель в складі імперії Габсбургів. Радикально був змінений вектор та тематика досліджень, присвячена проблемі національного відродження.

Науковці по-новому, власне кажучи, спираючись на комплекс новітньої літератури, прагнули подолати однобічне висвітлення історичного періоду перебуванні чеських земель у складі імперії Габсбургів.

Таким чином, проведений історіографічний огляд, свідчить про те, що досліджувана проблема має актуальність та значимість в контексті розвитку ідей слов'янської єдності та національного відродження країн, що боролися за становлення власної державності.

Джерельна база дослідження. Оpubліковані джерела є першочерговими при вивченні розвитку освіти та культури в контексті процесу чеського національного відродження. До даної історіографічної групи чеського національного відродження належать нарративні джерела (щоденники, епістолярна спадщина чеських науковців).

Значний фактаж присвячений культурному та науковому життю в чеських землях ми можемо знайти на шпальтах періодичних видань. Принципово новим джерелом з вивчення історії чеського національного відродження недостатньо опрацьованим українськими істориками, є масив документального матеріалу в Чехії, Австрії, Польщі та інших державах, доступ до якого забезпечує використання всесвітньої мережі Інтернет. Порівняльний аналіз і критичний підхід до всіх з перерахованих джерел

дозволяють більш об'єктивно висвітлити історичний процес чеського національного відродження другої чверті ХУІІІ-ХІХ століття.

Таким чином, джерельна база роботи є достовірною і достатньою при вивченні питання розвитку освіти, науки в чеських землях період національного відродження.

РОЗДІЛ 2. Соціально-економічне становище чеських земель в імперії Габсбургів ХУІІІ-ХІХ століття

Землі «чеської корони св. Вацлава» поділялися на Чеське королівство, частина герцогства Сілезія, об'єднаного з маркграфством Моравія. Після поразки чехів від Габсбургів в 1620 р. в битві біля Білої Гори під Прагою королівство остаточно увійшло до складу Австрійської імперії.

Чеські терени втратили свою самостійність і стали австрійською провінцією. Білогорська битва стала наріжним каменем економічного, політичного, науково-культурного, релігійного падіння Чехії. Імперія Габсбургів почала здійснювати активну експансію проти національної культури, освіти, науки, релігій. Керівників общин протестантів було репресовано. На селі почались процеси інтенсивного католичення. Так, на додачу до всього вищезгаданого, законом від 1626 року було передбачено, що всі протестанти в термін два місяці прийняли католицизм. Відповіддю на це стали процеси політичної еміграції майже всіх станів чеського суспільства. Ілюструємо ці тези тим, що одним із емігрантів був батько сучасної педагогічної науки Я. Коменський та й низка інших чеських науковців.

Аналогічним чином австрійські урядовці консолідували Чехію та Австрію у фінансовому та адміністративному плані. Так, у 1627 році Фердинандом II було видано статут земський. На шпальтах даного документу містилися рядки про те, що держава чеська зберігалася на теренах Чехії, Моравії й Сілезії, однак монарх мав необмежену владу та значно обмежив права сейму. На всі адміністративні посади були призначені австрійці та німці. Німецька мова набула статус державної.

Все уже сказане означає, що Габсбурзькі урядовці перетворювали Чехію в провінцію Австрії та руйнували її освіту, культуру, національну ідентичність. Наступним кроком імперської влади стали репресії проти релігії та будь-яких опозиційних сил. Чеські протестанти були позбавлені всіх прав, їх депортували з країни, націоналізували майно та землі, піддавали жорстким

репресіям. Таким чином розпочалася масова міграція, що стала причиною занепаду ремесла та торгівлі [64, с. 249].

При Габсбургах поступово були знищені всі залишки самостійності чеської корони. Багато з раніше існуючих владних та адміністративних органів були знищені, багато були реформовані, однак віденський уряд відмовилося від політики радикального зламу історичної традиції, дотримуючись поступових методів знищення дуалізму та переходу до створення централізованого абсолютистського держави.

Історично склалася структура окремих частин монархії і її адміністративних органів не була порушена. Чехія формально зберегла земські станові установи, в якості рудиментарних символів колишньої автономії продовжили існування чеський і моравський сейм. Хоча ці органи і не володіли реальною політичною силою, однак часто використовувалися чеським дворянством для надання тиску на Відень і захисту своїх «історичних привілеїв».

Управління чеськими землями здійснювалося безпосередньо з Відня. У межах Чеської держави Габсбурги визнавалися чеськими королями. Вільне обрання короля було ліквідовано так само, як дуалізм в управлінні. Найважливіші політичні та фінансові питання стали вирішуватися центральними органами. Характерно, що у вищих чеських адміністративних місцевих і крайових установах, земствах і в земських станових сеймах досить сильні були позиції чеського дворянства. В «доавстрійській період» станові сейми представляли собою виборні представницькі органи, які забезпечували участь різних станів в управлінні і вирішенні найважливіших проблем у житті країни. При Габсбургах сеймам відводилися лише другорядні адміністративні функції.

Місцева адміністрація, яка включала в себе сільські управи і міську владу, перебувала під васалітетом імператора. Контакт з адміністративними органами першого рівня здійснювали органи внутрішнього контролю, які постійно функціонували у Відні. Міське управління залежало від статусу

міста. Самоврядування строго контролювалося представниками верхньої влади [25, с. 278]. Декларативно статус чеської мови мав рівні права з німецькою в державних установах краю, а на ділі ж нею розмовляли лише селяни. Німецька мова стала офіційною, що служило на користь систематичної германізації населення і витіснення чеської мови з суспільного життя. Таким чином, всі ці кроки з ліквідації політичного, фінансового та юридичного самоврядування, що дозволили налагодити контроль над залежними територіями, були спрямовані на перехід від станово-представницької монархії до абсолютної [16, с.30-31].

На верхівці піраміди чеського суспільства була родова аристократія. Згідно з опублікованим документом на середину XVIII ст. на 2,2 млн. чоловік Чехії приходилося всього 300 родин, що мало статус дворян [15, с. 226-227]. На додачу до всього зазначимо, що перебування земельного фонду у власності аристократії послабило економічний та політичний вплив середнє та дрібне чеське дворянство.

Особливістю розвитку капіталізму в Чехії в середині XIX ст. було зосередження більш великої промисловості головним чином в руках німців, а середньої і дрібної - в руках чехів. У зв'язку з цим національна чеська буржуазія, конкурувала з економічно сильнішою німецькою буржуазією, яка користувалася підтримкою Відня, прагнула до завоювання політичних прав, які дали б їй можливість витіснити німецьку буржуазію з панівних позицій.

Однак і політичне панування знаходилося в руках німців, всіляко обмежували і утискували розвиток чеської промисловості, торгівлі та сільського господарства. Це не могло не викликати запеклої боротьби чеської буржуазії проти буржуазії німецької, не могло не штовхнути її на шлях загострення національної боротьби, яка мала б привести до встановлення панування чеської буржуазії на внутрішньому ринку.

Виразником цих тенденцій з'явилася вже раніше чеська інтелігенція, яка цілим рядом праць, спочатку літературних та лінгвістичних, потім історичних і політичних, значною мірою сприяла пробудженню і пропаганді національної

ідеї в чеському народі, опинившись в перших рядах національного руху.

Відоме невдоволення існуючим станом малося і серед чеського дворянства. Частина цього дворянства, майже зовсім онімечена, спиралася на підтримку віденського двору, з яким вже давно була тісно пов'язана економічно, політично й особисто і, в свою чергу, підтримувала його. Інша його частина стояла на позиціях захисту історичних прав чеського королівства і була за автономію чеського станового сейму і перетворення його в центральний орган для всіх земель чеської корони з деякою законодавчою владою. У чеському сеймі формально вважалися представленими крім дворянства і духовенства також і деякі світські корпорації (наприклад, університети) та міста.

Але переважну роль відіграло дворянство, що мало там переважна більшість. З плином часу земський сейм все більш втрачав своє значення, перетворюючись з органу, що мав колись законодавчі права, до органу чисто виконавчого. За ним зберігалось лише одне право - погоджуватися з рішеннями центрального уряду і сприяти їх практичному здійсненню. Чеське дворянство прагнуло до відновлення свого колишнього впливу і авторитету, опиняючись в результаті цього в опозиції до уряду [75, 15].

Входження чеських теренів в капіталістичні відносини мало свої особливості, бо вони були аграрним та сировинним додатком частини Австрії, що накладувало свій відбиток на соціальну структуру чеського суспільства.

Паралельно з цим йшов процес виникнення нових соціальних прошарків, які ставили на меті відновлення прав чеського народу та прагнули економічних і політичних змін. Слід додати, що це призвело до становлення чеської аграрної буржуазії, а також міщанства чеського походження. Вони розпочали боротьбу за ліквідацію феодально-станової нерівності, а також вступили в конкурентно-економічну боротьбу з австрійською і німецькою буржуазією.

Селяни та міщани Чехії розуміли культурні, економічні та соціальні

аспекти підлеглого статусу Чехії в складі імперії. Тому вони стали опорою та рушійною силою чеського національного відродження.

На додачу до всього вищезгаданого найбільш безправним в законодавчому та економічному полі залишалися селяни. Так, в першій половині XVII ст. в частині Угорського королівства відбулися процеси закріпачення. Аналогічний процес відбувався і на території Чехії. Одним словом фільварко-панщинне господарство було зорієнтовано на ринок і залучало кріпосницькі методи експлуатації. Це призвело до повного закріпачення селян, збільшення розміру панщини та інших повинностей. Крім того були обмежені особисті права селян.

В якості ілюстрації можемо використати факти, що селяни не могли без спеціального дозволу поміщика заводити сім'ю, розпоряджатися своїми земельними наділами, будувати житло. Феодали все збільшували і збільшували різні податки та відсотки. З точки зору судового права селяни були безправними, бо судова система контролювалася поміщиками.

Саксонський дипломат Пьольніц так описує положення чеських селян: «Я вже казав, що чеське дворянство є найбагатшим в Австрійській імперії. Проте слід додати, що чеські селяни живуть надзвичайно бідно. Їхній пан є господарем їхнього майна, тіла та життя. Бідняки часто не мають навіть хліба, - і це в європейській країні, яка багата на продукти харчування, як рідко якась інша. Без дозволу поміщика селяни не наважуються йти працювати в інше село чи вчитися ремеслу. Таке кріпацтво приводить до того, що ці бідняки при зустрічах з паном тільки тремтять і гнуть шию, з ними навіть не можна заговорити без того, щоб вони вам перш за все не поцілували підлоги піджака. Суворість, з якою з цими людьми поводяться, справді жахлива; однак загалом вірно те, що поміркованістю з ними нічого не вдієш. Вони надзвичайно ліниві й уперті, звикли з покоління в покоління настільки бідувати, що їх уже нічого не лякає; тому удари є єдиним засобом поводження з ними» [65].

Також в праці Пьольніца влучно охарактеризовано життя селян, що входили до складу єзуїтської колегії в Крумлові:

1. «Жоден підданий... не може одружитися без відома та згоди панів».
2. Ніхто не може без відома та дозволу своїх панів приймати на наділі колегії чужих підданих...
3. Ніхто з підданих не може без відома пана продати чи купити наділ, майно чи своє житло.
4. Ніхто з підданих не може мати борг більш ніж у 3 флорини без відома та дозволу свого пана.
5. Староста і коншели і повинні старанно стежити, щоб наділи не спорожніли.
6. Ніхто не може без повідомлення чи оповіщення своїх панів залишити свій наділ і кинути його порожнім.
7. Щоб корчмарі ніде не брали пиво під загрозою штрафу та покарання.
8. Ніхто з підданих не може продавати і закладати будь-кому з чужого маєтку поля, луки, висілки та травники і забороняється під загрозою штрафу в 10 флоринів орендувати будь-які угіддя в чужому маєтку. В обох випадках потрібна згода та дозвіл панів.
9. Підданим забороняється без повідомлення своїх панів продавати коней, волів, корів, телят, свиней, овець, курей, яйця тощо. Якщо це не потрібно панам, тоді можуть продати з власної волі [65, с.144-145].

Знаходячись у повній залежності від феодалів, селяни були зобов'язані сплачувати державі податки, які неперервно зростали і сягали третини всіх зборів, стягуваних з кріпаків. Тільки у 1748 році уряд оприлюднив патент, за яким поміщицькі землі стали оподатковуватися нарівні з селянськими.

За поземельними описами середини XVII століття, що були складені у чеських землях з метою зменшення втрат податкових надходжень через зруйноване війною населення, видно, що селянство в цих землях поділялося на дві категорії: тих, хто володів земельними наділами, і тих, хто був безземельним і змушений орендувати землю від поміщиків. Різниця в майнових можливостях між різними групами селян постійно зростала через цей період.

До середини XVIII століття майже половину сільського населення склали безземельні селяни, які працювали за наймом. Однак економічно найміцнішою групою в чеському селі були селяни-сідлаки, обладнані повним земельним наділом. Вони здебільшого використовували найманих слуг (челядь) і батраків для виконання різних робіт, як вдома, так і на полі. Останні, як правило, виконували панщинні повинності за сідлаками [64, с. 96].

Чеське селянство вживало різноманітні форми боротьби. Окрім написання петицій і подань, масового емігрування за кордон, особливо в сусідні протестантські країни, селяни в чеських землях виходили на відкриту боротьбу, взявши зброю в руки. Ці виступи мали не лише антифеодальний, але й антигабсбурзький характер. Повстання та бунти, обмежені або межами окремого маєтку, або охоплюючи більші території, стали поширеним явищем у житті чеських земель в XVII - на початку XVIII століття.

Так, у 1680 році в чеських землях спалахнуло масштабне селянське повстання, яке охопило значну територію та суттєво налякало правлячі кола. Особливий резонанс викликало повстання чеських селян у районі Домажлиць, на чесько-баварському кордоні, у 1692-1693 роках. Селянські виступи продовжувалися і в наступні десятиліття. Боротьба селян не лише ставила певні перешкоди на шляху посилення феодальної експлуатації, але й змушувала правлячі кола задумуватися над загальним станом соціальної ситуації. Вперше уряд змушений був втрутитися у взаємини між поміщиками і селянами під впливом повстання 1680 року.

Того ж року імператор Леопольд I видає патент, яким розмір панщини обмежується трьома днями на тиждень. Насправді цей акт не лише не скорочував, але й навіть збільшував тяготи, оскільки раніше в багатьох випадках панщина обмежувалася менш ніж трьома днями. Інші обов'язки селян за патентом 1680 року не були обмежені. Все це надавало феодалам законну можливість навіть посилити кріпосницьку експлуатацію, що викликало відповідну реакцію сільського населення. Тому австрійський уряд був змушений і пізніше, у 1717 та 1738 роках, видачі панщинні патенти, які,

втім, не вносячи нічого нового, по суті, лише нагадували селянам про їхні обов'язки.

На рубежі 60-70-х років XVIII століття питання про панщину набуло надзвичайно гострого характеру. З одного боку, селянські маси вимагали зниження панщини, а в ряді випадків навіть її повного скасування. З іншого боку, частина дворянства, особливо дрібного, боячись втратити свої доходи й правові привілеї, виступала проти будь-яких змін у сфері аграрних відносин.

Уряд Марії Терезії розумів необхідність реформ, але, як виразник волі домінуючого стану, не міг ігнорувати консервативну опозицію в своєму середовищі. Це призводило до "кризи верхів", яку імператриця намагалася вирішити шляхом компромісних заходів.

На початку 70-х років Марія Терезія розглядала проекти щодо врегулювання селянського питання в чеських землях, які включали заходи, від передачі частини землі у власність селян до можливої ліквідації особистої кріпосної залежності. У 1773 році, коли чеському й моравському сеймам було вказано розглянути можливість скасування панщини, вони висловили невизначену позицію та заявили, що покладаються на рішення герцогині.

Масове повстання у чеських землях у 1775 році стало кульмінацією антифеодальної боротьби селянства. На відміну від повстань попередніх десятиліть, це повстання мало елементи організованості. Почалося 20 березня й швидко охопило значну частину Чехії, Моравії й Сілезії, викликаючи резонанс також у Словаччині. Повстали селяни, як чеського, так і німецького походження, вимагали скасування панщини; вони руйнували та спалювали панські садиби. З метою залучення городян на свій бік, особливо бідняків, повстанці розпочали похід на Прагу, проте їх розганяла імператорська армія. Після тимчасового спаду в квітні повстання знову вибухнуло з новою силою в червні - на початку липня того ж року [48, с. 123-124].

Продемонструвавши ненависть селянських мас до феодального гноблення, повстання 1775 року вплинуло на розміщення політичних сил у правлячих колах. 1 листопада 1781 року Йосиф II видав закон про відміну

кріпацтва (Патент про підданих) [74].

Найбільш значущою була постанова, згідно з якою кожен залежний селянин мав право за власним бажанням переселитися з помістя і осісти в будь-якому іншому місці або шукати іншу роботу. Поміщики, з свого боку, не мали права відмовити у звільненні. Однак інтереси поміщика враховувалися вимогами заміщення, і саме відповідальність за пошук "нового доброго робітника" лежала на самому звільненому. Таким чином, ієрархічна структура чеського суспільства складалася з верхніх верств - панів-аристократів, а також на цьому етапі формувалася буржуазія, яка відрізнялася значним різноманіттям за етнічним складом. У нижчих верствах ієрархії розташовувалося кріпосне селянство, яке було повністю безправним і обтяжене барщиною.

Аналізуючи стан економічного розвитку західнослов'янських земель, слід відзначити, що в економіці відбувалися процеси, характерні для кінця XVII - XVIII століть. Зокрема, це стосується сільського господарства. У Чехії і Словаччині передусім формувалися великі господарства товарного характеру - велькостатки (фільварки), для яких було характерним не лише виробництво продукції, а й її подальша переробка. Таким чином, на теренах країни з'являлися підприємства з переробки продукції, такі як пивоварні, гуральні, каменоломні, млини, на основі яких пізніше розвивалися мануфактури. Фільварки існували завдяки використанню найманої та підневільної праці різних категорій селян, причому значна частина праці була оплачена у вигляді різних видів відробіткової ренти. Розмір цієї ренти вимірювався кількістю днів, які селяни повинні були працювати на свого пана-шляхтика.

У кінці XVII - початку XVIII століття фільваркове господарство феодалів значно розцвіло й досягло свого піку. Справді, можна визнати, що в аграрних відносинах переважала фільварково-панщинна система, яка визначала їхній характер та еволюцію і залишала відбиток на всіх сферах суспільного життя. Розповсюдження і закріплення цієї системи було обумовлене значним підвищенням попиту на сільськогосподарську

продукцію, переважно на зерно.

Попит на зерно зростав як на польських землях, так і в Західній Європі (де ціни на зерно протягом цього століття зросли в чотири-п'ять разів). Це було обумовлено збільшенням чисельності тієї частини населення, яка в основному сконцентрована в містах і яка повністю або переважно не займалася сільським господарством. Селянське господарство не могло повністю задовольнити цей попит.

Вирішення цієї проблеми в значній мірі покладалося на фільваркове господарство. Феодали (а також монастирі та адміністрація інших церковних маєтків) із задоволенням розширювали це господарство, оскільки ціни на сільськогосподарську продукцію зростали швидше, ніж на ремісничі та промислові товари внутрішнього та зарубіжного виробництва. Як результат, як феодали, так і селяни, що реалізовували свою продукцію на ринку, користувалися перевагами цього зростання цін.

У маєтках дрібних і середніх феодалів, які володіли частиною села або одним-кітькома селами, фільварки переважно існували до кінця XVII століття. За початку XVIII століття ці фільварки, адаптуючись до вигідної ринкової кон'юнктури, розширювалися, особливо щодо їхнього земельного фонду. Це був необхідний шлях для збільшення виробництва зерна, яке відігравало ключову роль у фільварковому господарстві. Феодали-землевласники не вживали заходів для інтенсифікації та удосконалення виробництва, не інвестували кошти в підвищення продуктивності фільваркових земель. Замість цього, вони базували своє господарство на панщинній праці своїх підданих, селян [33, с. 79].

На початку XVIII століття фільварки з'являлись частково в маєтках дрібних феодалів, але частіше в маєтках середньої шляхти, можновладців (магнатів) та королівських (державних) володіннях. Останні на різних правових засадах володіли середня та заможна шляхта, а також магнати. У власності багатой шляхти, магнатів та в різних королівщинах, фільварки зазвичай охоплювали три або більше сіл.

Розширювався асортимент вирощувальних культур: крім пшениці, ячменю, жита, сіяли горох, сочевицю, вику, а також рослини-барвники та інші. У північній Чехії збільшувалася роль тваринництва, зокрема вівчарства. Значна частина виробленого хліба та продукції тваринництва знаходила свій шлях на внутрішні й зовнішні ринки. Великого поширення набуло рибальство, і його продукція використовувалась як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Тільки в Пардубицькому панстві існувало 235 рибних ставків, а загалом в Чехії їх було понад 78 тисяч. Протягом XVIII століття в сільському господарстві чеських земель відбувалися істотні зміни. Зі зростанням населення (з 4 млн. жителів у 1781 році до 6,5 млн. у 1846 році), розвитком суспільного поділу праці і торгівлі зростав відповідно і попит на товари.

Власники великих господарств розширювали посівні площі, використовували добрива, впроваджували нові культури, такі як картопля та цукрові буряки. Також вони вдосконалювали господарювання шляхом впровадження кормових рослин, таких як конюшина і люцерна, що сприяло розвитку тваринництва.

Відбувається перехід від традиційної для феодального господарства трипільної системи до більш продуктивної багатопільної сівозміни. Проте дрібні селянські господарства повільно пристосовувалися до нововведень. Більшість селян, з яких дві третини були малоземельними, продовжували господарювати за старими традиціями, сіяли в основному жито, овес і отримували низькі врожаї [64, с. 124- 125].

Важким бременем для селян були обов'язки, які накладала на них феодальна держава. Постійні податки на потреби війни виснажували підданих. Свідомі непродуктивності панщинної праці, феодали починають заміняти систему панщини грошовою рентою, відомою як чинш. Це підривало природній характер селянського господарства. Швидке збільшення товарного виробництва у великих землеволодіннях і помітна, хоч і слабка, тенденція до його зростання в селянських господарствах свідчили про розвиток

капіталістичних відносин. Капіталізм у сільському господарстві Чехії розвивався за зразком пруського, де "кріпосницьке поміщицьке господарство повільно переросло в буржуазне".

Необхідно відзначити, що розвиток ремесла і торгівлі чеських земель відбувався в надзвичайно складних умовах. Зміцнення могутності феодалів, розширення привілеїв церкви у галузі торгівлі та податковий тиск Габсбургів гальмували економічний прогрес міст. Негативний вплив на економіку Чехії мав і так званий "революційний період цін", а також приплив з Америки дешевого золота та срібла до Європи. Це призвело до певного зменшення обсягів торгівлі. Зсув торговельних маршрутів в Європі після географічних відкриттів, а також надання феодалам привілеїв для миттєвого ввезення товарів (за власними потребами) спричинили певний затишок, а в деяких галузях — навіть значний спад.

На початковому етапі розвитку промисловості на чеських землях основний акцент був зроблений на мануфактурному виробництві. У Чехії та Словаччині середині XVI століття з'явилися перші мануфактури, які включали як кріпацькі, так і бюргерські підприємства. У гірництві Чехії головні позиції контролювала німецька компанія Вальцерів, тоді як на Словаччині вони були у власності компанії Фуггерів.

Мануфактура, незважаючи на свій потенційний вплив, не розповсюдилася широко і залишала локальний характер. Головною галуззю залишалося цехове ремесло, розвиток якого обмежувалося суворою регламентацією, що гальмувала розвиток продуктивних сил. Акумуляція капіталу та наявність вільної робочої сили, а також обмеження цехових привілеїв законами 1731 та 1739 років, їх підкорення контролю держави, сприяли зростанню мануфактурного виробництва.

Спочатку серед власників мануфактур переважали шляхетські підприємці, а пізніше з'явилися і представники міської буржуазії. Великі мануфактури швидко виникали на селах, у маєтках поміщиків та монастирів. Особливо в північній та східній частинах Чехії та південній Словаччині

розміщувалося значна кількість текстильних мануфактур, що виробляли лляні, шерстяні та бавовняні тканини. У 60-х роках XVIII століття також виникли перші ситцеві мануфактури.

Текстильне виробництво стало провідною галуззю промисловості в другій половині XVIII століття. Мануфактури, які виготовляли скло, також успішно розвивалися. У 1766 році лише в Чехії їх було 64, а кількість кваліфікованих робітників на них сягала майже 3 тисячі. Чеські скляні вироби були дуже популярними не лише на ринках Європи, але й у Індії, окремих країнах Африки і Америки. Крім того, виникало багато мануфактур у металообробній, гірничій та харчовій промисловості. Політика меркантилізму Габсбургів в певній мірі сприяла активізації промислового розвитку.

У 70-х роках XVIII століття в Чехії налічувалося 250 мануфактур, в яких працювало майже 190 тисяч робітників, із них 177,5 тисяч (95%) займалися текстильним виробництвом. Слід відзначити, що після втрати промислово розвиненої Сілезії (яку захопила Пруссія) уряд Марії Терезії звернув увагу на чеські землі. Це було обумовлено різноманітними факторами, такими як наявність необхідних природних ресурсів, господарські передумови для розвитку сільських промислів мануфактур, ефективні комунікації та стратегічне положення земель чеської корони.

Внаслідок цього, ці регіони поступово перетворилися в один з найбільш розвинених економічних ареалів в рамках монархії. У Чехії та Моравії відзначалося збільшення ваги капіталістичних мануфактур. Однак їх поширення обмежувалося збереженням кріпосницьких відносин і станових привілеїв феодалів, а також відсутністю вільного ринку праці [41, с. 132-133].

З початку XIX століття Австрійська імперія приєдналася до інших країн Європи, де наступили динамічні зміни у виробничо-технологічній галузі, відомі як "промислова революція". На чеських землях "промислова революція" розгорталася через кілька етапів розвитку. У початковому етапі (1800-1830) машини використовувалися виключно в текстильному виробництві. На середньому етапі (1830-1850) машини стали застосовувати в

харчовому виробництві, і з'явилися перші залізниці. У завершальному етапі (1850-1870) утворилася залізнична мережа, механізувався вуглевидобуток, і виникла машинобудівна промисловість.

Перше машинне прядильне виробництво виникло в 1796 році поблизу Дечина. Кількість прядильних машин в Чехії зростала швидко: у 1810 році вже було 163 прядильні машини, а до 1825 року на 81 фабриці використовувалося приблизно 1700 машин. Товарне машинне виробництво текстилю розвивалося в таких містах, як Прага, Брно, а також на півночі Чехії і Моравії. За обсягом виробництва перше місце посідало Ліберець з округою. У другому десятиріччі ХІХ століття на чеських і моравських заводах з'явилися перші парові двигуни. Хоча спочатку це була допоміжна галузь, зокрема у центрах текстильного виробництва в районах Брно, Ліберця та трошки пізніше у Празі, у 20-х роках стало активно розвиватися машинобудування. У 1836 році на Вітковицьких залізоплавильнях була споруджена перша коксова піч, що відзначило початок процесу технологічної модернізації виробництва заліза.

Нові виробничі технології, які тоді лише зароджувались, знаходили застосування в хімічній галузі та виробництві продуктів харчування. Поступово формувалася нова транспортна система, спрямована на усунення відірваності Чехії від зовнішнього світу та покращення внутрішніх зв'язків. Шосейні шляхи стали сполучати Прагу з усіма ключовими пунктами чеських земель.

У 1832 році була введена в експлуатацію перша кінна залізниця від Чеське Будейовіце до Ліпця, а в 1836 році - від Праги до Ланів.

У 1839 році була введена в експлуатацію перша залізниця на паровій тязі, яка з'єднала Відень із Брно. Пізніше були споруджені інші залізничні лінії, такі як від Праги до Оломоуца (1845) та від Праги до Дрездена (1851). Розвивалось виробництво локомотивів, вагонів та іншого залізничного обладнання. Розвиток транспортної інфраструктури сприяв зміцненню єдиного внутрішнього ринку товарів та робочої сили.

У Чехії перша парова машина з'явилася в 1814 році, і з середини 20-х

років XIX століття машинобудівні майстерні почали виробляти парові машини для внутрішнього ринку. Наприкінці 1841 року вже функціонувало понад 150 парових машин. У чеській промисловості в основному використовували буре вугілля та кокс як вид палива. У 40-ві роки парові машини поступово замінювали водяні млини. У цукровій та пивоварній промисловості Чехії почали вдосконалювати технології, встановлюючи спеціальне обладнання. Проте, урбанізація в чеських землях не відбувалася настільки швидко, як і індустріалізація.

У 20-х роках міста залишалися переважно в межах своїх традицій, і лише Прага (з населенням 89 тис. осіб) та Брно (з населенням 34 тис. осіб) виступали як великі населені пункти. Усі інші міста, за винятком Оломоуца, Ліберця, Іглави та Хеба (з населенням по 10 тис. осіб), залишалися "містечками на долоні".

У сільському господарстві Чехії капіталістичні відносини розвивалися повільно. Активне проявлення цих відносин відзначилося лише в 40-х роках XIX століття в окремих господарствах великих землевласників. Тут для вирощування аграрної продукції вже застосовувались добрива та сучасна техніка для обробітку ґрунту та збирання врожаю. Крім того, були створені спеціальні навчальні заклади, що сприяло підвищенню кваліфікації фахівців у галузі сільського господарства. Проте, розвиток середніх та дрібних господарств уповільнювали феодальні повинності, що ще довго зберігали свою силу.

Був введений указ від 1 вересня 1793 року, який передбачав можливість викупу із кріпацтва за обопільною згодою пана і кріпака. Однак, за винятком окремих районів Північної Чехії та частини Моравії, де панщину вже до 1848 року замінив викуп, в інших регіонах цей процес значного поширення не знайшов. Люди, які були позбавлені засобів до існування, залишалися надалі армією дешевої робочої сили, використовуваною на будівництві шляхів, залізниць та інших виробництв. В чеських землях населення швидко збільшувалося: з 4,8 мільйонів (1815) до 6,5 мільйонів чоловік (1847). Це

зумовлено як промисловою революцією, так і покращенням системи охорони здоров'я. Вже в 40-х роках XIX століття чеські землі перетворилися на модернізований економічний центр Габсбургської монархії, де вироблялася третина всіх товарів [32, с. 402-404].

Підсумовуючи вищесказане, слід відзначити, що чеські землі протягом своєї історії перебували під уважним наглядом імператорів Габсбургської імперії. Це виникало з їх вигідного географічного та торговельного положення в тогочасній Європі. Через чеські землі пролягали ключові торгові шляхи в Польщу та далі до Росії, тоді як словацькі землі розташовані недалеко від Балкан, де Габсбурги намагалися розширити свій вплив. Також слід відзначити, що чеські землі відігравали важливу роль як своєрідний людський та промисловий клондайк для військової могутності імперії. Важливим є той факт, що саме чеські землі займали провідне місце в зовнішньополітичному взаємодії з окремими європейськими державами, зокрема Пруссією, Австрією, Угорщиною, Туреччиною та Трансільванією.

Перебуваючи під Габсбурзькою владою, території Чехії мали високий рівень економіки. Це обумовлено тим, що у чехів збереглася власна національна еліта, великі земельні аристократи та шляхта, які намагалися відстоювати свої інтереси. Щодо селян, чи то чеських, чи словацьких, чи навіть австрійських, вони опинилися в однаковому положенні як закріпачені.

Важливо зауважити, що під владою Австрії в чеських землях виникла потужна промислова база, яка сприяла Австрійській імперії в налагодженні правил гри на міжнародній арені. Також варто відзначити, що підданя багатьох слов'янських народів австрійському владарюванню відіграло певну позитивну роль, зокрема, у формуванні ментальності чеського народу.

Так, можна погодитися з тим, що чеський народ пережив експлуатацію з боку австрійців, і вони викликали в них велику антипатію, проте нащадки чехів успадкували риси характеру, такі як прагматизм та педантичність, які є характерними для австрійської національності. Взаємопроникнення культур також відбувалося на рівні мистецтва, архітектури, літератури, живопису,

скульптури та інших сфер. Необхідно визнати чеський народ за те, що, навіть опинившись під тиском політики германізації, він зумів зберегти власну національну культуру та самобутність і протистояти асиміляції. Загалом, чеські землі відігравали значущу роль у зміцненні Австрійської імперії. Це визначалося наявністю додаткових людських ресурсів для австрійської армії, наявністю розвинених промислових підприємств, що в свою чергу служило забезпеченням стабільного економічного зростання імперії Габсбургів.

РОЗДІЛ 3. Розвиток чеського національного відродження другої чверті ХУІІІ-ХІХ століття: передумови, цілі, розвиток, досягнення

Необхідно підкреслити те, що відомий чеський історик, політолог, професор М.Грох [75] виокремлює в історії національного відродження слов'янських народів три етапи: науковий, культурний та політичний. Ілюстрацією першого етапу є те, що етнічно-національна спільнота може стати центральним предметом для дослідження етнографами та мовознавцями. Саме в цей період вищеназвані науковці збирають здобутки та надбання щодо матеріальної та духовної культури етносу. Ними збираються та публікуються народні пісні, байки, легенди, прислів'я, релігійні звичаї, обряди. На додачу усього вищесказаного, науковці видають словники, займаються археологічними дослідженнями.

Другий етап національного відродження – культурний, що вирізняється тим, що мова набуває статусу літературної. У цей період твориться національна література, здійснюються переклади світової літературної спадщини. Одночасно з тим, національна мова як обов'язкова запроваджується у всіх вертикалі системі освіти; застосовується у наукових розвідках, а з іншого боку у політичному, громадському житті.

Одночасно, на цьому етапі поетапно відбувається процес формування національної свідомості та ідентичності. Також, загалом, на цьому етапі відбувається підйом патріотизму та формується національно-визвольний рух.

На третьому етапі, що визначається як політичний, на наш погляд, здійснюється фундація різноманітних політичних партій та рухів, що стають на чолі національного відродження. Точніше кажучи, нації, що вже сформувалися на мовному підґрунті висувають економічні та політичні вимоги, а перспективі мова йде про створення незалежної держави.

На думку більшості вчени, саме в цей період розгортається «масовий рух за політичне самовизначення» [77].

У ХVІІІ ст. бере початок процес розвитку регіонального патріотизму, що

заклав основи чеського національного відродження. Беремо сміливість стверджувати, що бурхливий економічний розвиток з кінця XVIII ст. у чеських землях сприяв утвердженню буржуазно-капіталістичних відносин. Ліквідація кріпосного права у чеських землях наприкінці XIX ст. зумовила початок промислового перевороту, що сприяв процесам становлення нових станів, зокрема, промислової буржуазії, фабричного й сільськогосподарського пролетаріату. [39, с. 346-348]. Цей період і є тим історичним відтинком, так би мовити, коли відбувається процесом формування чеської нації. На наш погляд, він відбувався в контексті національного пригнічення чехів і боротьбою національно-визвольних сил проти понімечення та мад'яризації. Необхідно підкреслити, що чеська політична еліта боролася за рідну мову, літературу, науку й мистецтво. Звернемо увагу, що з початку XVIII ст.) не було видано чеською мовою жодної книги. Вищеназаний факт давав імперській владі привід до повної ліквідації чеської мови із вжитку, зокрема, із шкільного життя. Чеська мова була не популярною в середовищі аристократії й інтелігенції [20, с. 33-35] Владою було прийнято рішення оголосити німецьку мову державною в усіх державних інституціях та закладах освіти. У свою чергу, це спричинило національний опір, що став початком відродження національної свідомості, мови, літератури. Цей процес не став випадковістю і мав, на думку науковців, історичний підтекст, коли в період правління

Марії-Терезії, вдаючись до популістських акцій вона заручилася прихильністю певною частиною чеського суспільства. Слід додати, що згідно її розпорядженням здійснили повний переклад Святого Письма на чеську мову; були засновані кафедри чеської мови у Віденському університеті, розпочався випуск підручників та календарів.

На додачу до всього вищезгаданого, конфесійні та політичні репресії зумовили процеси еміграції та націоналізації земельних угідь майна та маєтків представників дворянства, духовенства й інших станів суспільства. Однак, не дивлячись на те, що: «Чехія, Моравія й Чеська Сілезія стали по суті провінціями Габсбурзької монархії, але все-таки зберегли національна

самосвідомість» [44, с. 162-163].

Необхідно підкреслити, що історичний відтинок кінця XVIII першої половини XIX ст. отримав у чеській історіографії дефініцію "Національне відродження". Автор вважає, що чеська політична еліта зіграла основну роль у фундації самосвідомості чеської нації і творенню національної культури, освіти та науки. Даний процес, на наш погляд, розпочався в малих соціальних групах: дворяни, міщани, буржуазія, інтелігенція. Він був зумовлений органічним інтересом до історичної спадщини країни, її культури, освіти, літератури. Все уже сказане означає, що цей процес мав основу мету – захист історичних прав чеської спільноти від експансії Габсбургів. Представники чеського національного відродження прагнули вивчати минуле країни, досліджувати літературу, розвивати систему освіти. Однак їхня програмна мета, на нашу думку, полягала в утвердженні чеської літературної мови [44, с. 165].

Думається, що потужним поштовхом для процесу національного відродження Чехії являлося течія європейського романтизму, з його інтересом до культури слов'янських народів.

Чеське відродження науковці, як правило, розділяють на три етапи:

- I період - останні десятиліття XVIII сторіччя до 1820-х рр. XIX сторіччя;
- II період - з 1820 р. по 1848 р.;
- III період - з 1848 р. до останнього часу [44, с. 167].

Слід додати, що початковий етап даного процесу пов'язаний із законодавчою діяльністю періоду освіченого абсолютизму кінця XVIII століття. Цей документ був маніфестом духовної та релігійної позиції для майже всіх соціальних прошарків чеських земель.

Перший «Указ про віротерпимість» (Toleranzpatent)] вперше після Вестфальського миру 1648 р. визнав рівні з католицькою права протестантських (лютеранської і реформатської) і православної церков на коронних габсбургських землях. Але «чеські брати» так і залишилися поза

законом.

Однак патент зберігав і деякі обмеження для протестантів. Зокрема право на реєстрацію офіційного шлюбу залишалася за римо-католицькою церквою. Протестантські храми не могли бути зовні схожі на католицькі (навіть були заборонені круглі вікна!) і не могли носити назву «церква» (Kirche). Вони не могли бути розташовані менш ніж в 50 метрах від головної дороги і перебувати близько розвилок. У молитовних будинках заборонялося пристрій веж. У решті - решт один протестантський молитовний будинок міг бути влаштований для менш ніж 100 сімей або 500 осіб.

13 жовтня 1781 був оприлюднений патент для німецьких земель, 27 жовтня - чеських, 25 жовтня або 21 грудня - угорських, у проміжку від 6 листопада до 9 грудня - в Тіролі, 10 листопада - в Галичині, 12 листопада - для бельгійських провінцій, 30 травня 1782 - в Ломбардії.

2 січня 1782 вперше в європейській історії другим «Указом про віротерпимість» істотні поступки були зроблені на користь іудеїв. 11 грудня 1785 третім патентом була легалізована діяльність масонів - були оголошені існуючі ложі, але при цьому введені і деякі обмеження, в результаті яких дві віденські ложі були закриті. Правда «Кримінальним указом» імператора Франца II від 2 січня 1795 діяльність всіх таємних організацій (у тому числі і масонських) була знову заборонена [74].

Невелика частина чеської буржуазії та дворянської шляхти повернулися до свого коріння, так би мовити до своїх національних витоків, щоб зробити чеську мову новим засобом спілкування у суспільстві Чехії. Наукові праці Йосифа II беззаперечно залишили слід в процесі відродження слов'ян. Про нього казали: «... є справжнім сином своєї епохи, адже він... поєднав непримиренні протиріччя: з одного боку - філантропія і гуманність, з іншого - свого роду жорстокість і самовладдя...» [40, с. 323]. Реформи Йосифа являються, так би мовити, послідовним способом вираження у філософії освіченого абсолютизму. Однак Йосиф II ідеалізував просвітницьку ідейну течію крізь дзеркало тогочасної популярної думки про людську «рівність» [49,

с. 127].

Ми вважаємо, що величезну підтримку у розвитку народної чеської ідеології зробили реформи в Австрії XVIII століття, однак вони могли як сприяти початку чеської народної ідеології, так й

Вповільнювати процес, тому що їм неодноразово перешкождали народні повстанські сили Чехії. У своїй науковій роботі О. Пипін влучно охарактеризував період правління Йосифа II: «... правління Йосифа II підштовхнуло до національної свідомості, однак це не було його метою....» [4, с. 321].

Як зазначав видатний чеський історик О.Урбан: «процес формування чеського національного громадянського суспільства, що мав назву національне відродження, був певною рятівною реакцією на асиміляційну тенденцію. Від самого початку це був дуже складний процес самовизначення та самоусвідомлення, яке проявлялось назовні, у ставленні до німців, так і всередині, щодо слов'янства при формуванні чесько-моравсько-словацьких відносин» [16, 8.149].

У період 30-40-х рр. Чехія переживала складні часи. Адже останнім повстанським рухом, який боровся за самостійність Чехії були ліквідовані вже у XVIII столітті. Таким чином країна видозмінилася у звичайну республіку Австро-Угорської імперії. Народ Чехії, постійно витримував австрійські знущання та насмішки. Тому протягом цього періоду відбулися неодноразові чеські повстання.

Найбільш помітно в суспільстві Чехії відіграла промислова діяльність середніх поміщиків, які працювали під керівництвом буржуазії. Права королівства Чехії виборювала невелика кількість чеського дворянства. Вони вимагали від австро-угорського керівництва відновити незалежність сейму та зробити його як виконавчий орган Чеського королівства.

Особливу роль у захисті культурно-національних потреб населення відігравали тисячі громадян Чехії, Моравії та Сілезії, які знали та вміли розмовляти чеською мовою [20, с. 411].

Підґрунтям до революційних рухів ХІХ ст. у Чехії став капіталізм. Французька революція відіграла важливу роль для розвитку ідей автономії та незалежності чеських земель. Чеська політична еліта стала рупором зазначених ідей. Саме вона почала видавати з кінця ХVІІІ ст. літературну та історичну спадщину чеської нації. Відомий чеський вчений Геласій Добнер зробив значний внесок у творенні історії Чехії, видав величезну кількість наукових праць, пов'язаних із археологією й політичним розвитком країни.

В 1770 р., коли члени приватного чеського товариства, які підтримували ідеї Добнера приходили до графа Ностиця в Празі було створено "Учене товариство". Це товариство відтворювали ідеї чеської історії та намагалися відтворити патріотичне бажання й громадянську позицію серед населення [46, 272-274]. Згодом, в 1784 р., зазначене товариство було перейменовано в "Науки королівського товариства". Головою товариства було обрано політичного діяча із дворянським корінням Ігнатія Борна. За часів його головування було створено декілька повстанських організацій, інакше кажучи сили спротиву. Членами таких організацій були: Пельцель, Мікулаш Фойгт, Карл Унгар, Вацлав Михайл Дуріх, Фр. Прохазка та ін. [5, с. 15].

На додачу до всього вищезгаданого, в цей же період у Чехії було утворено гурток потеїв-патріотів. Вони, зазвичай, видавали старі чеські підручники, складали граматичні словники й повчальні книжки для простолюду. Спірним питанням серед чеських видавців був вибір мови написання. В основному їхнє рішення коливалося між старочеською, літературною мовою, як її ще називали "мовою величного століття" та звичайною чеською, яку можна дещо перетворити під тогочасні потреби вираження ідейних позицій. Окремо розпочалося насильницька процесія щодо заборони використання чеської мови, тому письменникам довелося настільки її видозмінити, що навіть самі місцеві не розуміли написаного.

Міжнародні події в Європі - Велика французька буржуазна революція, наполеонівські війни викликали великий інтерес в Чехії і вплинули на розвиток чеського відродження. Наполеонівські війни чехи вітали і бачили в

них можливість звільнення від австрійського ярма. При вступі французьких військ у межі імперії чеські солдати бігли з австрійської армії.

Поява, у зв'язку з війною, російських військ у Чехії, особливо перебування Суворова в Празі, викликало у чехів величезний інтерес до російського народу і до його культури. Чехи заявляли про своє близькій спорідненості з сильним російським народом і закликали до об'єднання слов'янських народів. [77]

Важливим моментом у розвитку європейської політики наприкінці війн Наполеона Бонапарта була впливова репутація таких країн, як: Австрія, Пруссія та Англія, які називали себе «Священним союзом». Країни-учасниці узгодили між собою, щоб до кінця року придушити будь-які революційні заворушення з-боку інших європейських держав.

Звернемо увагу, що в Австрійській монархії, у 1815-48 рр. на чолі правління був прихильник консерватизму, князь та державний канцлер К. Л. Меттерніха. Він разом з імператором Францом I Габсбургом започаткували такий новий напрям, як меттерніхівський абсолютизм.

На теренах Чехії й Моравії процес національно відродження мав різні аспекти розвитку. Інтенсивно він відбувався на теренах Чехії. Основним його керунком була боротьба за національну мову, як маркера нації. Війна під проводом Наполеона справило враження на учасників повстанського руху, ніби австрійський уряд виконає їхні вказівки щодо вільного поширення чеської мови у суспільстві. Проте указ 1816 р. про затвердження викладання чеської мови у навчальних закладах практично не було здійснено. Перша книга Й. Юнгманна виконувала загальноосвітню функцію.

В 1821 р. вийшли друком перші чеські журнали, наприклад «Крок», в яких висвітлювалися суспільно-політичні проблеми. Головним видавцем був Я. С. Пресло, а також Я. Е. Пуркіне [77].

Протягом 20-30-х рр. XIX ст. представники чеського національного відродження вступили в новий етап, переважно культурно-політичного контексту. Революційні події 30-х рр. XIX ст. були викликані переважно

через розвиток двох основних політичних напрямків: радикально-демократичного і національно-ліберального.

Прогресивне людство Європи повинно об'єднатися навколо ідей Відродження, тому що кожен нарід говорить на одній мові [9, с. 489].

Починаючи з другої чверті 19 століття на сцену національного відродження Чехії виходять нові історичні персоналії: Юнгманн, Шафарик, Палацький, Коллар, Челаковський. В цей період ключовим напрямком національної боротьби став рух за відродження чеської мови, як етнічного напрямку нації.

Одночасно поряд з цим були здійснені невдалі спроби запровадити чеську мову в навчальний процес гімназій та шкіл. Цей факт пояснювався тим, що відчувалася значна нестача підручників рідною мовою та довідкової літератури.

Але навіть ці скромні національно - культурні заходи чехів викликали тривогу меттерніхівської влади. У 1825р., під час перебування імператорської родини в Празі, був проведений арешт 20 студентів Празького університету, відданих потім в солдати. Один із заарештованих застрелився. Віддача студентів у солдати викликала обурення в Празі.

До цього часу відноситься організація таємних товариств. Перше товариство виникло незабаром після польського повстання 1830-1831 рр. Чехи і словаки брали участь у польському повстанні. Чехи співчутливо ставилися до поляків, повсталим проти царизму, вони вважали своїм обов'язком допомагати польським емігрантам і переправляли повстанців через кордон.

Громадський і політичний розвиток Чехії в цей період пов'язаний був не тільки з Заходом. Чехи багато чого сприйняли від своїх східних і південних сусідів - поляків, українців і росіян, сербів, хорватів і словенців. Слов'янські зв'язку яскраво проявилися в цей час. Відомі факти особистого спілкування чехів з російськими вченими і письменниками: Кеппенем, Прейсом, Бодянським, Погодіним, Срезневским, Григоровичем, Гоголем, поляками Кухарським, Бродзинським, Мацеєвським, південними слов'янами Вуком

Караджичем, Станко

Вразом, Ф. Прешерном. Чеські просвітителі займалися перекладами наукових праць і творів художньої літератури з російської, української, польської, сербської мов. Переводилися польські, а також словенські, хорватські і сербські поети. Чехи багато займалися питаннями слов'янської взаємності, головним чином у галузі мовознавства.

Завдяки самовідданій діяльності просвітителів чехи у 30-х роках перетворюють Прагу в центр слов'янських культурних зв'язків.

Чеське відродження розвивалося в умовах суворого австрійського поліцейського режиму. Люди, що говорить рідною мовою, вважали ворожим австрійському уряду, його називали панславістом, прихильником Росії - «ein russischgesinnter Mensch». Цього було достатньо, щоб піддатися переслідуванням.

Габсбурзька імперія опинилася перед фактом виникнення чеського питання, який з цього часу і аж до розпаду Австро - Угорщини залишався однією з найбільш гострих політичних проблем у державі. [77]

На початку 30-х років 19 ст. чеські терени перебували під впливом національно-визвольних подій французької революції та січневого польського повстання.

Польське повстання отримало поразку. Це привело до розчарування ідеї слов'янської єдності. Чеські патріоти дистанціювались, вони відійшли від ідеї «руського миру» акцентуючи увагу, що слов'янські народи – не окремий етнос, а батьківщина Чехії. На нашу думку національний театр відіграв ключову роль у процесах національного відродження. Драматург Йозеф Тил написав відому п'єсу «Фідловачка». Під час виконання якої була заспівана мелодія «Де мій дім?», що пізніше була заявлена, як гімн Чехії.

Просвітницькою діяльністю, одночасно з комерційною, «Товариства сприяння промисловості Чехії». В його програмних документах зазначалося: «сприяти народній освіті, кожен промисловець повинен знати чеську мову, фінансувати просвітницькі організації, поширювати ідеї промислової

революції» [11].

Ще одним напрямком боротьби стало підпорядкування промислових фінансових потоків чеській буржуазії, що спонсорувала процеси національного відродження.

Імперська влада Чехії часто хотіла нав'язати ідею про те, що німці мають певну перевагу у верхівці суспільства. Богемські німці по різному відносилися до культурно-національних сподівань чеської людності. Одні – виступали за повну «германізацію», інші – представники ліберального табору зазначали, що в майбутньому потрібно створити чеську державу під німецьким протекторатом, в контексті білінгвізму.

Підкреслюємо той факт, що в другій половині ХІХ століття національний рух Чехії розробив та декларував власні ідеологічні постулати. На його чолі стояли Ф. Палацький, Ф. Рігер, Ф. Браунер, А. Троян, яких об'єднувала австрославійська концепція.

Друкованим органом національного відродження стала газета «Новини празькі», яку очолював К. Гавличек-Боровський [38, с. 405-406].

В цей же час з іншого боку було створено "Музей королівства чеського", що став ядром національно визвольного руху. Думається, що саме на його базі йшло активне дослідження: "новітніх пам'ятників найдавнішої чеської літератури", що відіграли видатну роль в становленні освіти та чеської літератури, зокрема [10, с. 35]. Крім того, при цьому додамо, що ключовою особою в роботі над текстами та публікацією був Вацлав Танка (1791-1861), ідеолог чеського панславізму. Й. Юнгман приклав багато зусиль у працях літературного спрямування. Він написав дві величезні роботи, які займали першочергове місце в літературних працях: "Історія чеської літератури" та "Чесько-німецький словник". При цьому ці роботи мають на меті вказати нові світоглядні національні ідеї.

Актуальним і дотепер твором Юнгманна, в свою чергу, виступає "Розмова про чеську мову", що являє маніфест захисту чеської мови та освіти. Велика кількість чеських, словацьких та мораванських молодиків були

прибічниками таких поглядів. Вчений доклав руку до фундації чеського музею та був одним із засновників «Чеської Матиці». Пізніше в 1821 р. він створив разом з Я. Преслем науковий вісник «Кток», в якому приймали участь Шафарик, Палацький, Коллар. Найбільш помітний вплив на освіту та літературу мав Коллар, який став ідеологом романтичного напрямку національного відродження.

Беремо на себе сміливість стверджувати, що в другій половині XIX століття, чеське національне відродження стало масовим рухом. Однак спроби чеських патріотів створити на власних землях автономію зазнала поразки і призвела до початку реакційних процесів [54, с. 117-118].

Криза імперії Габсбургів на зовнішньо-політичній арені змусила останніх шукати певний компроміс з чеськими елітами. На додачу до всього чехам не вдалося вирішити питання самоврядної організації. Це зробили угорці. Габсбурзька монархія стала дуалістичною. Опозиція в Угорщині не бачила місце Чехії в триєдиній монархії, де б в Чехії мали однакові права.

Звернемо увагу на те, що «Чеська Матиця» відіграла значну роль у процесі відродження. Її діяльність проходила з 1831 р. в празькому національному музеї, який став центром друкування старожитностей. До неї входили представники чеської інтелігенції, молодь. Так слід додати, що у перший період в ній налічувалося 35 членів, а вже в 1839 р. - вже 512.

Вражає видавнича діяльність організації: з 1836 - 1837 рр. опублікувала - "Слов'янські старожитності", а в 1834-1839 рр. 5 томів "Чесько- німецького словника". Також її видавнича діяльність поширювалася на пам'ятники чеської стародавньої літератури. Значна фінансова підтримка чеських промисловці дозволила видавати чеські стародруки та відкривати освітні заклади.

На додачу до всього вищезгаданого, слід сказати, що «Матиця Чеська» консолідувала революціонерів Чехії до 80-х років XIX століття і мала величезний вплив на розвиток освіти та науки [66, с. 44-45].

Крім цього слід додати, що в 1833 році засновано «Товариство підтримки промисловості», яке стало друкувати та видавати літературу в

контексті промислового перевороту. Зокрема, С. Пресл у 1836-1837 рр. видав роботу «Про ремесла», а також заснував «Технологічний журнал».

В 30-ті роки ХІХ століття значно загострилася боротьба політичних сил та активізувались національні рухи Чехії, в контексті «Листопадове повстання у Польщі». Демократично налаштовані представники чеської буржуазії їздили в Польщу для того, щоб зробити внесок в революційній боротьбі [77]. Під час чеського повстання, виокремилися два політичні напрямки, які виступали за рівність всіх людей. Такими політичними напрямками є ліберально-буржуазна та демократично-радикальна партії.

До першої входили Ф. Палацький, Ф. Ригер і К. Гавличек. Її програмними документами були постулат «Промислове суспільство». Ці діячі презентували ліберальний керунок заможних верств чеського суспільства.

Слов'янська ідеологія Палацького - це національно-визвольний розвиток чеських земель, саме в контексті романтичного напрямку. Найбільш помітним є погляди вченого в контексті австрославізму, що декларувала федеративну конституційну монархію в межах Австрії.

Розроблена автором ідеологія була репрезентована у «Листі до Франкфурту» [63, с. 40]. Беремо сміливість стверджувати, що Палацький, як патріот, виступив з палкою промовою на Слов'янському конгресі: «Ми, безумовно є молодшими, але не є слабкішими, з'являючись знову на сцені Європи, пропонуємо негайно скликати загальний європейський конгрес народів для вирішення всіх міжнародних питань» [26, с. 303].

Автор вважає: «політична програма, яку він начертав досить ясно і від якої не відступав ні на крок, була програмою конституційного федералізму і автономії народностей, об'єднаних під скіпетром австрійського імператора» [17, 124]. На думку просвітителя, програма мала контролюючі функції в контексті економіки та політики на чеських землях.

Загалом ідеологами австрославістичної течії були австрійські В. Адлер і О. Бауер, а також друг Палацького Ф. Л. Рігер., що за участь у польському повстанні був підданий переслідуванням та репресіям [17, с. 126].

Під час активізації чеського повстанського руху, який відстоював ідеї французько-буржуазної революції про рівність в усіх аспектах суспільно-політичного та економічного життя. Велику допомогу в освіті та науці здійснювало «Промислове товариство», що було осередком просвітництва. До нього входили Ф. Браунер, А. Штробах, Ф. Рігер та ін. Думається, що просвітницькі об'єднання репрезентували інтерес шляхетної частини буржуазії, промисловців, аграрних поміщиків. Ідеологічним рупором цього напрямку була газета «Празькі новини». На шпальтах якої розміщалися матеріали, що декларували політичний консенсус з австрійським урядом в контексті так званого австрославізму. Головною тезою була: «... що «Габсбурська імперія» є гарантією збереження ідентичності».

Також прибічники цього напрямку вважали, що: «... відродження слов'янської народності можливе в ті часи, але лише в тісному союзі з австрійською адміністрацією» [60, с. 289]. Поміркована позиція ліберального крила викликана страхом перед революційними потрясіннями в країнах Західної Європи. Цей факт на наш погляд призвів до певного консенсусу між чеською буржуазією та габсбурзьким урядом.

Ф. Палацький та його прибічники велику увагу приділяли ідеї створення національної автономії в межах імперії Габсбургів. Ця політична група йшла на компроміс із магнатами та аристократією, мотивуючись тим, що вона є: «... природним наслідком усякого суспільного ладу, була з давніх часів і всюди й завжди буде» [10, с. 26-31].

Ідеологічним рупором цієї течії стала газета «Новини празькі», яка декларувала, що: «австрійська імперія є кращою гарантією збереження нашої національності», і зазначала, що не допустить її руйнації. Точніше кажучи, компроміс з Габсбурзькою монархією в ліберальних колах і був опорою «австрославізму».

Національно-визвольні змагання слов'ян мали тісний зв'язок з усною народною творчістю. Беремо сміливість стверджувати, що в цій царині чільне місце мав Ф. Л. Челаковський. Етнограф також притримувався панславістської

ідеології. Зазначений ідеологічний напрям, як зазначено в роботі О. Гільфердінг: «... зародилася на теренах Австрійської імперії у 1826 році» [27, с. 17]. Чехи взяли цю ідею на озброєння, мотивуючи це інтересами розвитку освіти та національного відродження. Основною ідеєю була – консолідація слов'янства, спираючись на культурну та мовну ідентичність. Думається, що подібні ідеї є наслідком поліетнічної держави, якою була Австро-Угорщина.

В тогочасних умовах підкреслимо, що інтенсивним чином відбувався процес утворення нових націй, тому спроба чеських просвітників отримала опозицію в особі Царської Росії. Чеські просвітителі відмовляються від тези про те, що Росія є захисником та гарантом слов'янського етносу. Думається, що причиною до цього стало «Листопадове повстання 1830-31 рр.» в результаті якого антиросійські настрої стали характерними для теренів не лише Польського королівства, а й Західної Білорусії та Правобережної України. Польське повстання захлинулося в крові. Цей факт на наш погляд позбавив романтичних ілюзій певної частини польської політичної еліти про те, що Росія – захисник слов'янства. Ілюструємо це положення статтею в газеті «Новини празькі», яка в сатиричному стилі описала візит до Варшави російського імператора Миколи I. Кореспондент газети порівняв приїзд царя: «... із аналогічними стосунками татарських ханів та руських князів» [56, с. 175].

Одночасно активно розвивався радикально-демократичний керунок, до якого входили представники чеської інтелігенції – Сабіна, Фрич. Вони в 1845 р. заснували таємне товариство «Чеський Рипид», аналогічне ірландським таємним організаціям, що виступали за звільнення Ірландії від Британської корони. До складу товариства, як «не парадоксально» увійшли ліберально налаштовані німці. Магістральна мета товариства – демократична республіка, знищення дворянства та станових привілеїв, поліпшення становища селянства через скасування повинностей.

Основним обов'язком таємної організації, як було зазначено в статуті: «... вважалось підтримання національної культури, науки, освіти, культурно-

просвітницьких товариств». Звернемо увагу, що соціальна база об'єднувала різні верстви населення: дрібну буржуазію, радикально-налаштовану інтелігенцію, заможне селянство. На додачу до всього вище сказаного члени товариства «Рипид» вели досить потужну освітню, агітаційну та культурно-просвітницьку діяльність.

Беремо сміливість стверджувати, що члени товариства паралельно з питаннями національного відродження піднімали й соціально-економічні. Насамперед це поліпшення життя робітників, організація їхньої освіти через мережу вечірніх шкіл та просвітницьких організацій й клубів. Ми вважаємо, що названа організація відображала потреби найбільш радикальноналаштованого прошарку чеського суспільства 40-70 рр. ХІХ століття.

Провідним персонажем лівого спрямування національного визвольного руху на чеських землях став К. Гавлічек-Боровський. Слід додати, що він виступав за розповсюдження освіти та науки рідною мовою. Також його вважають, зокрема, «батьком чеської журналістики». Водночас з одного боку можемо зазначити, що він перебував під значним впливом ідеології російського слов'янофільства, спілкуючись з Шевирьовим, Хомяковим, Кирєєвським та Бодянським [11, 35]. Змушений імперською владою, Гавлічек-Боровський змінює свою точку зору з приводу ідеї слов'янської ідентичності. Пізніше він писав так: «Російські морози та інші російські принади загасили в мені останню іскру всеслов'янської любові» [12, 32]. Прихильність останнього до русофільських ідей можна пояснити довготерміною практикою національно-визвольної боротьби, що склалася в контексті дипломатичних відносин Російської та Австрійської імперій.

Російські слов'янофіли проводили досить суперечливу політику щодо слов'янських національно-визвольних рухів країн Центральної Європи. Все вже сказане означає те, що лівий табір чеського національного руху відчуває постійні репресії з боку австрійського уряду. Цей факт, краще сказати, можна пояснити тим, що реформи в австрійській імперії, в тому числі в галузі освіти

та науки були одним з найбільш комплексних в історії Європи.

Маючи свій початок ще в XVIII ст., коли дуалістична монархія консолідувала на своїх теренах німців, угорців, слов'ян, то культурно-національний розвиток був можливий лише для угорців та німців. Тому чеська та словацька освіта, наука, культура опинилася між двома вогнями і мала два вектору розвитку від поміркованого австрославізму до панславізму та русофільства.

На додачу до всього вище згаданого серед чеської політичної еліти існувала думка про те, що австрійська влада є своєрідним гарантом національного відродження чеських земель. В свою чергу Російська імперія вела більш жорстку політику щодо ідеї національного відродження українців, білорусів, поляків.

Ілюструємо це положення уривком із статті на шпальтах однієї з чеських газет: «Якщо це буде необхідно, ніхто з чехів не побоїться сказати у Москві або у Петербурзі про те, про що неодноразово говорилося у Празі: народ чеський не дозволить позбавити свою країну її політичної самостійності... представники всіх слов'янських племен... не задумують змови проти Австрії, а тому не бояться, що потужний дух Австрії може їх роз'єднати» [24, с. 101- 102].

На наш погляд, беремо сміливість стверджувати, що чеське національне відродження мало свій початок в контексті європейського Просвітництва, розвивалися в рамках романтизму і досягло свого найбільшого розвитку в межах національно-культурного руху, в світлі подій революції 1848- 1849 рр. Цей процес відзеркалює неоднорідний характер імперських ідеологем першої половини XIX ст., і органічно впливає з суспільно-політичним життям Габсбурзької монархії та різновекторністю національних рухів слов'ян.

Крім того на нашу думку слід розглянути найбільших лідерів національного відродження в Чехії. Серед них чільне місце займає Франтишек Палацький – історик, просвітницький діяч, науковець. Походив з родини вчителів. Звернемо увагу на те, що в 1818 р. видав у співавторстві з П. І. Шафариком роботу «Початки чеської поезії». Вищеназваний документ на

довгий час став програмним для чеської політичної еліти, обґрунтовував закономірний процес відродження чеської науки, освіти та культури.

На наш погляд ще одним вагомим внеском в інтелектуальну спадщину чеського відродження є філософські праці Палацького: «Історичний огляд естетики», «Наука про прекрасне». Ці філософські роботи вважаються головними в епоху чеського відродження. Вчений реорганізував Чеський національний музей, в якому згодом роблять центр науково-культурного життя. Також не можна не згадати, що він видав багато історичних та літературних творів з історії середньовічної Чехії, враховуючи чеський літопис [69, с. 62].

Палацький вважається головним чеським історіографом, який написав важливий документ під назвою «Історія чеського народу в Чехії й Моравії». На думку історика до періоду чеського національного руху можна віднести рух гуситів, розглядаючи цей процес як визвольну боротьбу за свої релігійні та національні права. Праця Палацького мала важливе місце в ідеологічній парадигмі національного відродження. Саме з періоду 40-х рр. XIX ст. Палацький стає лідером національно-ліберального крила.

Під буремних революційних подій 1848-1849 рр. він декларував програму австрославізму, був головою Слов'янського з'їзду у Празі, а пізніше послом австрійського та чеського сейму [69, 16-17]. На наше глибоке переконання одним з лідерів відродження був Павло Шафарик, славіст, лідер чеського й словацького національних рухів. Здійснював викладацьку діяльність, довгий час працював директором бібліотеки Празького університету.

На додачу до всього вищезгаданого він один із перших славістів, що запропонував використовувати порівняльно-історичний метод для вивчення історії народів слов'ян. Серед його основних праць можемо назвати «Стародавності слов'янські», «Етнографія слов'янська». На їх сторінках він аргументовано показав історичну спадщину слов'ян та їх місце і роль в європейській та світовій історії. Ще одним його напрямком діяльності стало

усна народна творчість [52, с. 13- 21]. Разом з Ф. Палацьким він є автором глибокого дослідження «Основи чеського віршування...», а в 1826 р. видав «Історію слов'янської мови й літератури по всіх прислівниках».

Наступним ідеологом був Йосеф Юнгман - чеський філолог, перекладач, письменник. Йозеф Юнгман був шостою дитиною в родині шевця; батьки готували його до професії священика. У 1788-1792 роках навчався в гімназії, потім вивчав філософію і право. Закінчив Празький університет (1799 р.), з того ж року він - викладач в гімназії міста Літомержіце. У 1815 Юнгман переїжджає до Праги, де він стає до 1845 професором чеської мови при Академічній гімназії. У 1817 році Юнгман отримує ступінь доктора з філософії та права, з 1827 по 1838 рік він - декан філософського факультету, з 1838 – ректор празького Карлова університету.

Юнгман був переконаним прихильником поновлення чеської мови, особливо писемної. Написав багато своїх творів чеською мовою. У 1805 році виходить у світ його переклад новели Ф.-Р.Шатобріана «Атала», чим він довів ту істину, що і чеська мова повністю підходить для викладення на ній видатних художніх творів. Пізніше переводить на чеську мову твори Дж. Мільтона, Гете і Ф. Шіллера. У наступні роки вчений бере участь у науковій полеміці про нову орфографію чеської мови, випускає ряд статей на цю тему, з яких найважливішою була (Бесіди про чеську мову).

До наукової спадщини Юнгмана можна віднести «Чесько - німецький словник», «Словесність», які займають значне місце в період Національного відродження. Він був симпатиком тези про консолідацію слов'янських народів. На додачу до всього Юнгман залишив цікаве нарративне джерело «Записки» (1845 р., опубліковані 1871 р.) [50, с. 6-10].

Пельцель Франтишек Мартін – діяч представник національного Відродження в Чехії, відомий історик, мовознавець.

Закінчив єзуїтську школу. Потім вивчав філософію, теологію і право в Празькому університеті. З 1757 року додатково у Відні продовжив вивчення естетики та історії.

У роки 1761-1769 він працював домашнім учителем у дітей графа Штернберк, пізніше - у чеського губернаторіума графа Бедржиха Яна Ностица.

З 1773 року викладав у Відні чеську мову та історію. У 1792 став першим професором недавно створеної кафедри чеської мови та літератури в Карловому університеті в Празі. Пельцель, так би мовити, спеціалізувався на середньовічній історії, зокрема, в «Новій чеській хроніці», він здійснив хронологічне авторське викладення історії Чехії із найдавніших часів до XIV ст. Окрім того додамо, що він та Й. Добровський видали збірник джерел з історії Чехії [53, с. 52-55].

На наш погляд, ще одним яскравим освітянином був Ян Пуркіне, біолог, просвітник. Він отримав фундаментальну освіту у Празькому університеті, став основоположником фізіологічного інституту у Бреславлі (1839 р.) та Празі (1851 р.). «Батько» чеської анатомії та інших медичних наук. Беремо сміливість стверджувати, що він є першовідкривачем ядра яйцевої клітини та запровадив дефініцію «протоплазма». Ян Пуркіне сформулював клітинну теорію, збагативши європейську медичну науку. Саме наукові розвідки дослідника з фізіології зору стали фундаментом офтальмоскопії і офтальмометрії, а також теоретичним підґрунтям розробок з проблем центрального й периферичного зору [53, с. 57]. Він виступав за право вести викладання в навчальних закладах чеською мовою, намагався створити Чеську академію, яка стала б науковим і культурним центром країни. Брав участь в організації «Журналу чеських лікарів» («asopis Lkaru Ceskch»), заснував Чеське медичне товариство. Наприкінці життя Пуркіне перекладав на чеську мову поезію Гете і Шиллера. На додачу до усього вищезгаданого, він видавав науково-популярний журнал «Живий» і перший медичний журнал, будучи прихильником пантеїзму. Помер Пуркіне в Празі 28 липня 1869.

Таким чином можна стверджувати, що розвиток освіти, науки в чеських землях в період національного відродження мав складний та неоднорідний характер. Це пояснюється, насамперед тим, що чеська політична еліта

знаходилася під тиском Австро-Угорської монархії. Однак, незважаючи на це, чеські просвітники зуміли створити мережу шкіл, гімназій, частково запровадити чеську мову в освітній процес, розгорнути наукову та видавничу діяльність різнопланової, науково-популярної літератури. Діячі чеського відродження внесли значний вклад у розвиток фундаментальних та гуманітарних наук, досягнувши цим самим основної мети – затвердження чеської мови як маркера національної ідентичності.

Висновки

Чеське національне відродження другої чверті XVIII — XIX ст. — складний, суперечливий і багатогранний процес, який поєднав у цілісному комплексі культурно-національного розвитку населення Чехії впродовж 1790-1871 рр. загальноєвропейські, загальнослов'янські та конкретно- історичні чеські культурно-цивілізаційні зрушення, явища, взаємозв'язки і взаємовпливи. Він розпочався на завершальній хвилі європейського Просвітництва, розвивався під впливом Французької революції, еволюціонував в результаті зіткнення із реаліями великоросійської культури та об'єднавчими процесами в Німеччині і досяг апогею в культурно- національному русі революційного періоду 1848-1849 рр.

Пробудження чехів — це закономірне явище, яке є наслідком цивілізаційної єдності старого континенту. Відродження слов'янських народів у першій половині XIX ст. напряму пов'язане з подіями у імперії Габсбургів та різноманітністю форм національного руху у слов'ян. Крім того, рух за об'єднання Німеччини та Італії став одним загальноєвропейським ланцюгом “весни Європи” та “весни слов'янських народів”.

Пробудження чехів та їх національне відродження розпочиналось у складних умовах. Чеська нація втратила свою державність і багато хто не вірив вже в саме існування власне чеського народу.

«Пробуджувані» (чесь. Бисікеї, буквально - той, хто будить), діячі чеського національного руху кінця XVIII - першої половини XIX ст., відомого як «чеське відродження». «Пробуджувані» - в основному представники чеської культури, вчені й письменники, які в останній третині XVIII ст. почали активну боротьбу за відродження чеської мови, літератури, науки й культури, що перебували в XVII-XVIII ст. у глибокому занепаді внаслідок проведеної Габсбургами політики германізації й національного гніта [47, с. 15-18]

До числа найбільш відомих чеських «пробуджувачів» належали історики й філологи Г. Добнер, Ф. М. Пельцль, І. Добровський, І. Юнгман, Ф. Палацький, П.І. Шафарик, В. Танка, В. Гаха, видавець В.М. Крамеріус,

письменники, поети й драматурги А. Я. Пухмайер, І.К. Тил, А. Махек, Я.С. Пресль, біолог Я.Е. Пуркине й багато інших. З ініціативи «пробуджувачів» і при їхній активній участі були створені: Чеське королівське товариство наук (засноване в 1784 р.), Чеський національний музей (заснований в 1818 р.), Матиця чеська (заснована в 1831 р.) і інші культурно-просвітні центри.

Діяльність «пробуджувачів» мала важливе значення не тільки для розвитку чеської науки й культури, але й для пробудження національної самосвідомості чеського народу, зігравши велику роль у розвитку процесу формування чеської буржуазної нації. Власне головна заслуга «пробуджувачів» була в тому, що вони змусили власний народ згадати власну історію, культуру, перетворили чеську мову із мови селянської на літературну, поставили її поряд її німецькою великодержавною мовою.

Діяльність «пробуджувачів» відобразила масштабність епохальних європейських змін, а їх творча кар'єра була наповнена не тільки досягненнями та протиріччями, а навіть пошуком власної національної ідентичності. Достатньо пригадати, що багато «пробуджувачів» спочатку навіть не розмовляли рідною мовою, а більша частина патріотично налаштованих етнічних лідерів все життя продовжувала писати свої праці переважно німецькою. Наприклад, робочою мовою для делегатів Першого Всеслов'янського конгресу була німецька, а відомий чеський і словацький будитель Ян Коллар протягом усього свого життя надавав перевагу саме німецькій мові, як інструменту наукової комунікації. І все ж саме завдяки діяльності «пробуджувачів» чеська нація отримала масштабні зміни в мовно-літературному середовищі власного етносу. Не дивно, що повернення «пробуджувачів» до народної мови як до витоків національності міцно пов'язало просвітництво зі словесністю та культурою слова. Краса етнічних мовних форм сприймалася «пробуджувачів» в якості найважливішої частини витонченості та патріотизму людини. Разом з тим філологічна культура будителів аж ніяк не звелася лише до воскресіння й акцентування того, що було відомо їм з народних джерел. Навпаки, в області становлення

національної мови та літератури ними був зроблений крок вперед величезної важливості.

Для чеських «пробуджувачів» був характерний глибокий інтерес до історії й культури древньослов'янських народів.

Діяльність чеських «пробуджувачів» (так називали поборників національно-культурного відродження) зосереджувалася навколо просвітніх центрів, що виникли у великих містах Чехії, і особливо в Празі: Національного музею, видавництва «Чеський Матиця», театрі в Празі, де давалися вистави чеською мовою, і т.д.

Фактором чеського пробудження з початку ХІХ ст. була національна інтелігенція. Джерелом, з якого на протязі багатьох років чехи черпали патріотичні сили, залишалося етнічне селянство, яке і формувало дрібнобуржуазну, конформістську свідомість у національних лідерів, останні визначали політичну поведінку народу. Крім того, соціально-економічні фактори початку ХІХ століття також мали визначальний вплив на чеське національне відродження. Розвиток промисловості в Чехії, приплив у німецькомовні міста чеськомовного населення із села у зв'язку із швидкими темпами урбанізації, переводить чеське національне відродження на новий, вищий рівень реальності. Національне відродження виходить за межі невеличкої купки інтелігенції і перетворюється на масовий рух всієї чеської нації.

В ХІХ столітті спостерігалися швидкий ріст чеської культури й підйом національної самосвідомості. Важливу роль у цьому процесі грали музиканти, художники й письменники — композитори Бедржих Сметана й Антонин Дворжак, художник Миколаш Алеш, скульптор Йозеф Мисльбек і письменник Антонін Ірасек, чиї здобутки користувалися величезною популярністю.

Чеська мова стала головним інструментом формування національної ідеї. Театри й музеї, що виникали по всій країні, свідчили про роль культури в національному житті.

У столиці й інших містах була побудована безліч чудових будинків, у

тому числі Національний музей у Празі й театр Магеново в Брно. Найвідомішими будинками в стилі модерн стали Суспільний будинок із фресками Альфонса Мухи й Галерея сучасного мистецтва в Градце-Кралове, спроектована Освальдом Поливкою. Інтер'єри Рудольфинума і національного театру розписані кращими художниками.

Важливу роль у чеському національному русі зіграла ідея "слов'янської взаємності", сформульована Я. Колларом. В 40-х р. XIX ст. національні рухи починають приймати політичний характер, у них втягуються народні маси, створюються наукові й національно-просвітницькі товариства (в 1831р. — Матиця чеська й ін.).

У чеському національному русі зароджуються радикально-демократична (К.Сабіна й ін.) і національно-ліберальна (Ф.Л.Ригер, Ф.Палацький і ін.) течія. В основі національно-політичної програми лібералів лежала концепція австрославізму.

Значення діяльності чеських національних лідерів важко переоцінити. По-перше — це етнозберігаюча мета їх копіткої роботи. Завдячуючи діяльності Я.Коллара, Ф. Галицького, П. Шафарика, И. Юнгмана, Ф. Пельця та багатьох інших «пробуджувачів» була сформована уява про самоцінність слов'янської культури та її значимість для світової культурної скарбниці.

Особливе значення “пробуджувачів” полягає в заснуванні суспільно-політичних, культурних об'єднань і товариств. “Чеська матиця” з самого початку свого виникнення зайняла місце головного наукового, видавничого, освітнього та суспільно-політичного закладу чехів. Під час революційних подій 1848-1849 років Матиця відіграла роль не тільки консолідуючого, але і й ідеологічного центру чеського національного руху. Після революції

Матиця концентрує в собі практично всю культурологічну та гуманітарну працю.

У цілому підводячи підсумок національного чеського відродження необхідно відмітити, що воно розпочалося на тлі європейського Просвітництва, збагатилося в часи романтизму і досягло свого масштабного

розквіту в національно-культурному русі періоду революційних подій 1848-1849 рр. Чеське відродження відобразило складний, суперечливий характер європейської імперської політики першої половини ХІХ ст. Воно на пряму пов'язане з подіями в імперії Габсбургів та різноманітністю форм національного руху у слов'янських народів.

Національне «пробудження» чехів, розпочавшись як культурно-просвітницький рух невеликого кола інтелігенції, в результаті переріс у загальнонаціональний рух всього чеського етносу і в результаті привів до усвідомлення себе окремою слов'янською нацією, а потім в ХХ столітті і до створення незалежної держави.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Историчний архів. Наукові студії. - Випуск 9.— Миколаїв, 2012. — 188с.
2. Наукові записки. Серія Філологічна. - Острог: Видавництво Національного університету Острозька академія. - Вип.20. - 2011. - 448 с.
3. Нолькен Ю.Ф. фон. [Донесення]. Император Иосиф II в России. Донесенія шведського посланника Нолькена / Публикація и коментарии Я.К. Грота // Русская старина. — 1883. — Т. 40. — № 11.
4. Пыпин А.Н., Спасович В.Д. Обзор истории славянских литератур. — С-Пб.: Изд. О.Д. Бакста, 1865;
5. Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. — Варшава, 1902;
6. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В 3-х тт. //Т. I. Эпоха феодализма, //Т. II. Новая история. — Минск, 1987-1989;
7. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. — М., 1961;
8. Хрестоматия по новой истории. - М.: Наука, 1963. - 654 с.
9. „Чехи в Галичині: Біографічний довідник”. О. Дрбал, М. Криль, А.Моторний, В. Моторний, Є. Топінка; За ред. Є. Топінки; Львів, 1998;
Ю.Чешская нация на заключительном этапе формирования. 1850 г. - начало 70-х годов XIX в. — М., 1989.
10. Navlicek Borovsky K. Obrazy z Rus. Epigramy a aforismi. - Praha, 1986
11. Navlicek Borovsky K. Politik a novinar. Vybora z dila. - Praha, 1956. - S. 32 Kelly T.M. The Nineteenth Century Foundations of the Czech National Discourse // Toward a Theory of Nationalism. Cross Cultural Perspectives. Ed. By D.C. Bruch, R.L. Ellmann. Szeged, 1995. P. 135-150.
12. Kelly T.M. Without Remorse. Czech National Socialism in Late Habsburg Austria. New York, 2006.
13. Placht O. Lidnatost a spolecenska skladba ceskeho statu v 16-18 st. —

Praha, 1957. — S. 226-227

16. Urban Otto. Ceske a Slovenske dejiny do roku 1918. Praha Svoboda, 1991 - S.149.

17. Palacky F. Dejiny naroda ceskeho v Cechach a v Morave. — Prahy, 1877. — D. III, c. 2. —S. 160.).

Література

18. Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. - М.: Вече, 1995.-311 с.

19. Антология чешской и словацкой философии. — М., 1982;

20. Богданова И. А. Очерки истории чешской литературы XIX—XX вв. — М., 1963;

21. Ванечек В. История государства и права Чехословакии. - М.: Наука, 1981.-258 с.

22. Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. - М.: Политиздат, 1985. - 257 с.

23. Виппер Р.Ю. История Нового времени. - М.: Олма-Пресс, 1995. - 387с.

24. Всероссийская этнографическая выставка и Славянский Съезд в мае 1867 года. - М.: Унив. тип., 1867. - 473 с.;

25. Всесвітня історія: навчальний посібник. - К.:Академія, 2002. - 364 с.;

26. Волков В.К. Новые тенденции в развитии исторической мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы - Новая и новейшая история - 1991. - № 4;

27. Гильфердинг А. Ф., Лебедев С. В., Платонов О. // Гильфердинг А. Ф. Россия и славянство / Предисловие С. Лебедева. - М. : Институт русской цивилизации, 2009. - 491 с.;

28. Зайцева А. К. История словацкой литературы. — М., 1970;

29. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів

до наших днів. - Львів: Львівський національний університет Ім. Івана

Франка, 2002. - 759 с.

30. Зашкільняк Л. Методологія історії: Від давнини до сучасності. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. - 226 с.

31. Історія західних і південних слов'ян (за ред. Грінчака І.М.). - К.: Наукова думка, 1987.

32. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХст.). Курс лекцій: Навч. Посібник / В.І.Яровий та ін. - К.: Либідь, 2001. - 632 с.

33. Історія країн Центрально-Східної Європи: навчальний посібник / М. М. Кріль. - К.: Знання, 2008. - 284 с.

34. Історія сучасного світу: соціальна і політична історія XV - ХХ ст. - К.: Либідь, 2003.

35. Історія Центрально-Східної Європи. - Львів: Світ, 2001. - 642 с.

36. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки - М., 1990;

37. Историография истории южных и западных славян: Издательство Московского университета, 1987. — 132 с.;

38. История литератур западных и южных славян. — Т. 1-й. — М., 1997;

39. История Чехии. //Под ред. В. И. Пичета. — М., 1947 - 589с.;

40. История Чехословакии. Т. 1. //Под ред. Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. — М., 1956 - 548с.;

41. История южных и западных славян: Курс лекций. — М., 1979;

42. История южных и западных славян. //Методические указания для студентов-заочников исторических факультетов государственных университетов. — Изд. 7-е, переработ. //Отв. ред. В.Г. Карасев, И.В. Созин. — М., 1985;

43. Енгельс Ф. Собр. соч. - Т. 52. - С. 204-205

44. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. — М., 1988;

45. Кршть М.: Бюб1блюгр. покажч. / Уклад. Л. Шаповал; Наук.ред. Г. Чопик; Авт. вступ. ст. В. Моторний; Редкол.: Б. Якимович (голова) та ш. -

Львiв: Вид. центр ДНУ iм. iвана Франка, 2006. - 109 с.

46. Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII-XIX вв. Типология и взаимодействия. — М., 1990;

47. Лаптева Л.П. История Чехии периода позднего феодализма и раннего нового времени (1648-1849 гг.): Учебное пособие. — М., 1998;

48. Макова Е.С. История южных и западных славян. Период феодализма (VI - середина XVIII вв.): Учебно-методическое пособие. — М., 1987;

49. Митрофанов П. История Австрии. — С-Пб., 1910. — Ч. 1.

50. Мыльников А. С. Йозеф Юнгман и его время. — М., 1973;

51. Мыльников А.С. Культура чешского Возрождения. — М., 1982;

52. Мыльников А. С., Павел Шафарик — выдающийся ученый-славист. — М.-Л., 1963;

53. Мыльников А.С. Эпоха Просвещения в чешских землях. Идеология, национальное самосознание, культура. — М., 1977;

54. Мораван Г. Чехословакия. - М.: Наука, 1937. - 296 с.

55. Неядлы З. История чешского народа. - М. Наука, 1952. - 388 с.

56. Освободительные движения народов Австрийской империи.

Возникновение и развитие, конец XVIII в. - 1849 г. /Т. I. — М., 1980 - 483 с;

57. Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма. /Т, II. — М., 1981;

58. Очерки истории культуры славян. — М., 1996;

59. Пашаева Н.М. Проблемное изучение славянского национального Возрождения. Книга как исторический источник. //Ч. I. Страны Центральной Европы. — М., 1988; // Ч. II. Страны Юго-Восточной Европы. — М., 1989;

60. Полонский Я. Тирольская элегия Гавличка // Русское слово. Литературно-ученый журнал / Гр. А. Кушелев-Безбородко, Григорий Евлампиевич Благодетель. - СПб. : Изд. Гр. Кушелева-Безбородко, в тип. Рюмина и К , 1860. - Т. 2.;

61. Полтавский М. История Австрии. - М.: Армада, 1992. - 477 с.
62. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. — М., 1988;
63. Ратнер Н. Д. Программа и тактика чешской буржуазии в 1860—1867 гг.—«Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР». // Т. 14. — М., 1956, с. 83—178;
64. Рубцов Б. Исследования по аграрной истории Чехии. - М.: Наука, 1963. -324 с.
65. Рубцов Б. Эволюция феодальной ренты в Чехии. - М.: Наука, 1958. - 306 с.
66. Славянские матицы. XIX век. 114.1-П. — М., 1996;
67. Титова Л.Н. Чешская культура первой половины XIX в. — М., 1991;
68. Троянский А. Карл Гавличек Боровский / А. Троянский // Русский вестник. Журнал литературный и политический. - М.: Изд. Каткова и К, 1861;
69. Удальцов И. И. К характеристике политической деятельности Ф. Палацкого, "Вопросы истории" // № 10. — 1950;

Електронні джерела

70. Бевзюк, Є. (E. Bevziuk) (2013) Участь айстро-чеської аристоіфатії та дворянства в організації та становленні Чеської матиці. Наукові записки. Серія "Історичні науки", 207-213. // <http://eprints.oa.edu.ua/2032/>
71. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки) - 2012, 232 с. // http://almamater.lnu.edu.ua/magazines/visnyk/2012/Visnyk_istor_6_I.pdf
72. Кареев - Учебная книга Новой истории / Русская историческая библиотека 2014 // <http://rushist.com/index.php/tutorials/kareev-tutnewtime>
73. Российский историко - архивоведческий журнал Вестник архивиста // <http://www.vestarchive.ru/lica/2026-deiatelnost-as-bydilovicha-v-varshavskom-yniversitete-v-1880-e-gg.html>
74. <http://ah.milua.org/tolerancpatent>
75. <http://coollib.net/b/217764/read>

76. <http://www.iskunstvo.info/materials/history/3/3kursslavu4ebnik2ch.htm>
77. <http://readbookz.com/book/210/7985.html>
78. <http://lnu.edu.ua/slavistyka/n53/035.pdf>
79. http://shron.chtyvo.org.ua/Bevziuk_Yevhen/Shafaryk_ia_k_diiach_slovianskoho_vidrozhennia.pdf

Дисертації

80. Социокультурные аспекты идеологии чешского реализма на рубеже XIX-XX веков: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Мурадова Татьяна Ивановна - М., 2008, 255с.

Автореферати

81. Французова О.А. Политический панславизм и идеи Всеславянства в Чехии в первой половине XIX века. - М.: Московский пед. государственный университет, 2005 - 34с.